

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده علوم اجتماعی

عنوان رساله:

فضای سایبر و الگوهای گفتمانی:

نقش سازوکارهای اینترنت در شکل‌گیری الگوهای تعامل
گفتمانی فضای سایبر ایران

دورهٔ دکتری رشته علوم ارتباطات

استاد راهنما: دکتر هادی خانیکی

استادان مشاور:

دکتر علی اصغر کیا

دکتر محمد ابویی اردکان

دانشجو: محمود بابائی

۱۳۹۰

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ

سپاس و تقدیر

سپاس می‌گویم آن یکتای بی‌همتایی را که سوگندش به «قلم» است و عالمان و صالحان را رفعت بخشیده و بر بندگانش منت نهاده تا بتوانند در وادی علم بی‌انتهایش گام بگذارند. بدون لطف آن خالق بی‌نیاز، دانستن و توانستن ممکن نیست. حمد می‌گویم او را لطف بی‌کران‌اش را نصیبم کرد.

از محضر استاد گرانقدر و اندیشمند فرهیخته، آقای دکتر هادی خانیکی، نه تنها در مقام استاد راهنمای این رساله پشتیبان مؤثری برایم بودند، بلکه در طول دوران تحصیل مقطع دکتری، همواره به عنوان مشاور دلسوز، بی‌منت، و بااخلاق، بهره‌های فراوان بردم. هرگز محبت استادی و فروتنی عالمانه‌اش را فراموش نمی‌کنم. از خداوند رحمان و رحیم، عزت و سربلندی دنیوی و اخروی را برایشان طلب می‌کنم.

همچنین از استاد ارجمندم، جناب آقای دکتر علی اصغر کیا صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم. از آغاز این دوره تحصیلی، از همراهی، مشورت و کمک علمی ایشان بهره‌مند بودم و به عنوان مشاور این رساله نیز، با اعتماد به اینجانب، لطف و بزرگواری خود را نشان داده و از هیچ کمکی دریغ نکردند. از خداوند منان، موفقیت روزافزون ایشان را خواستارم.

باید سپاسگزار استاد ارجمندم جناب آقای دکتر محمد ابویی اردکان، استاد مشاور رساله باشم که با دقت نظر کم‌نظیرشان، نقش مؤثری در هدایت علمی این پژوهش ایفا نمودند. خداوند! توفیق روزافزون و کامیابی دنیوی و اخروی نصیبش گردان.

از اساتید بزرگووارم، جناب آقای دکتر انتظاری، و جناب آقای دکتر دوران که با رهنمودهای ارزشمندشان در مقام داور، اینجانب را مورد لطف خود قرار دادند، صمیمانه تشکر می‌کنم و سربلندی و موفقیت‌شان را از درگاه خداوند خواهانم.

از همسر بزرگووارم خانم معصومه کرمانی، که اگر همراهی‌شان نبود، بدون شک طی این مسیر برایم ممکن نمی‌شد، صمیمانه سپاسگزارم و قدردان محبت‌ها و کمک‌هایشان هستم.

چکیده

ابزارهای ارتباطی اینترنت، به دلیل نقش و تأثیری که در تعامل، اشتراک گذاری و ایجاد شبکه‌های ارتباطی در بین کنشگران فضای سایبر دارند، یکی از محورهای مورد توجه پژوهشگران و مطالعات سایبری بوده است. این پژوهش با استفاده از روش ترکیبی کمی (پیمایش) و کیفی (تحلیل محتوا)، با هدف تحلیل نقش سازوکارهای ارتباطی اینترنت در شکل‌گیری الگوهای تعامل در فضای سایبری ایران انجام پذیرفته است. همچنین، گونه‌شناسی گفتمان‌های موجود در فضای وبلاگستان فارسی، از جنبه پایداری-ناپایداری، وابستگی-استقلال، و موضوعی به عنوان هدف فرعی پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.

صورت‌بندی فرضیه‌های این پژوهش، بر پایه یافتن پاسخ به دو پرسش کلی بود که: نقش این سازوکارهای ارتباطی در شکل‌گیری الگوهای دسترسی، بیانی، کنشگری گفتمان‌های درون جامعه شبکه‌ای چیست؟ آیا الگوهای انتشار، «تولید محتوا»، «شفافیت» و «گونه‌های گفتمان» در وبلاگستان فارسی، با کاربرد سازوکارهای ارتباطی اینترنت دارند؟ با توجه به ماهیت فرضیه‌ها، از دو روش پیمایش (فرضیه‌های گروه «الف») و تحلیل محتوا (فرضیه‌های گروه «ب») برای مطالعه استفاده شد. فرضیه‌های گروه «الف» که به روش پیمایش مورد مطالعه قرار گرفتند با هدف آزمون «وجود رابطه، بین سازوکارهای ارتباطی اینترنت»، و «الگوی کنشگری»، «الگوی دسترسی»، و «الگوی بیانی» صورت‌بندی شد. نتایج آزمون فرضیه اول از گروه «الف» که به رابطه بین کاربرد سازوکارهای ارتباطی، و الگوی کنشگری در گفتمان‌های فضای سایبری ایران پرداخته بود، در سطح ۱٪ خطا وجود رابطه بین این دو متغیر را به اثبات رساند ($t=0/236$). در آزمون فرضیه دوم از این گروه، به وجود رابطه بین کاربرد سازوکارهای ارتباطی و الگوی بیانی گفتمان‌های فضای سایبری ایران پرداخته شد که در سطح معنی داری ۰/۰۱ رابطه بین این دو متغیر تأیید و جهت مستقیم ($t=0/459$) بود. در فرضیه سوم نیز که به رابطه بین کاربرد سازوکارهای ارتباطی و الگوی دسترسی گفتمان‌های فضای سایبری ایران پرداخته شده بود، نتیجه آماری، وجود رابطه را در این فرضیه در جهت مستقیم ($t=0/211$) تأیید کرد.

در تحلیل محتوا، چهار فرضیه صورت‌بندی شده بر پایه معنی دار بودن رابطه بین کاربرد سازوکارهای ارتباطی اینترنت در وبلاگستان فارسی، و «الگوهای انتشار»، «تولید محتوا»، «شفافیت» و «گونه‌های گفتمان» مورد بررسی قرار

گرفت. نتایج آزمون فرضیه «معنی دار رابطه بین استفاده از سازوکارهای ارتباطی و الگوی انتشار (بسط)» نشان داد که الگوی انتشار، با توجه به شاخصها (پیوند¹ به سایت‌ها و وبلاگ‌های دیگر، پیوندهای ورودی، پیوندهای وبلاگ در کاوشگر گوگل، پیوند به وبلاگ‌های موضوعی مشابه، «سن وبلاگ»، تعداد بازدید کنندگان، و تعداد کامنتها برای هر پست)، رابطه معنی داری با سازوکارهای ارتباطی دارد. نتایج آزمون فرضیه دوم از این گروه، به «وجود رابطه معنی دار بین استفاده از سازوکارهای ارتباطی و الگوی تولید محتوا» پرداخته بود که این رابطه در مورد هشت شاخص (استناد، قالبهای تولید محتوا، طبقه‌بندی موضوعی، معیارهای انتشار محتوا، و سطح فنی تولید و انتشار محتوا، دوزبانگی، برچسب‌زنی، و تعداد پست‌های وبلاگ)، معنی دار نشان داد. بین «استفاده از سازوکارهای ارتباطی فضای سایبر»، و «شفافیت گفتمان‌ها» در محیط سایبر نیز رابطه معنی دار وجود دارد. آزمون آماری نشان داد که رابطه معنی داری بین شاخصهای شفافیت (الگوی نشر محتوا، شیوه بیان محتوا، سبک نگارش، شرایط مشارکت، هویت کنشگر، تعامل با کنشگران دیگر از طریق دریافت بازخورد نظرسنجی، و پاسخ گویی آنان به دیدگاه‌های کنشگران)، و کاربرد سازوکارهای ارتباطی وجود دارد. فرضیه معنی دار بودن رابطه بین «استفاده از سازوکارهای ارتباطی فضای سایبر در وبلاگها» و «گونه‌های گفتمان‌ها» نیز تأیید شد.

نتایج این پژوهش نشان داد که الگوهای دسترسی، بیانی و کنشگری در وبلاگستان فارسی و شبکه‌های اجتماعی ایرانی، به عنوان دو کانون شکل‌گیری و رواج گفتمان سایبری، تحت تأثیر چگونگی بهره‌مندی کنشگران از سازوکارهای ارتباطی است. کیفیت انتشار گفتمان‌ها، نیز تا حد زیادی با ابزارهای ارتباط در جامعه شبکه‌ای مرتبط است. همان‌گونه که الگوهای بیانی، به لحاظ شیوه و قالب بیان، نوع‌شناسی گفتمان‌ها را با توجه به پایداری، مستقل بودن و گونه‌های موضوعی آنها با استفاده از سازوکارهای ارتباطی در بستر شبکه ارتباط دارد. بدین‌سان، تعامل انسان-انسان در فضای سایبر، بستگی به نوع ابزار ارتباط و تعامل انسان-رایانه دارد. در چنین شرایطی، نمی‌توان سطح تعامل در فضای گفتمان‌های سایبر یکسان تلقی نمود و حکم یکسان در مورد آن جاری کرد.

کلیدواژه‌ها: سازوکارهای ارتباطی؛ شبکه‌های اجتماعی؛ فضای سایبر؛ گفتمان سایبری؛ وبلاگستان فارسی.

¹ link

فهرست مطالب

۱۰	۱. فصل اول: کلیات
۱۰	۱-۱. مقدمه
۱۲	۲-۱. بیان مسئله
۱۷	۳-۱. ضرورت پژوهش
۱۹	۴-۱. هدف
۲۰	۵-۱. پرسشهای اساسی پژوهش
۲۱	۶-۱. تعریف مفاهیم
۲۶	۲. فصل دوم: مبانی نظری پژوهش
۲۶	۱-۲. حوزه پژوهش
۲۹	۲-۲. فناوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات: آغاز دگرگونی
۳۲	۳-۲. رسانه نوین
۳۳	۱-۳-۲. ویژگی‌های رسانه نوین
۳۴	۲-۳-۲. رسانه نوین به عنوان ابزاری برای تغییرات اجتماعی
۳۵	۴-۲. شبکه اینترنت به مثابه رسانه نوین
۳۶	۱-۴-۲. ویژگی‌های اینترنت
۴۴	۲-۴-۲. توانایی اینترنت در شکل‌دهی فضای تعاملی
۴۹	۳-۴-۲. اینترنت به مثابه حوزه عمومی

- ۵-۲. رسانه اجتماعی ۵۱
- ۱-۵-۲. وب ۲ به مثابه رسانه اجتماعی ۵۴
- ۲-۵-۲. شکل‌های اصلی رسانه اجتماعی در فضای سایبر ۵۸
- ۶-۲. فضای سایبر ۷۸
- ۱-۶-۲. فرهنگ سایبر ۸۳
- ۷-۲. سازوکارهای ارتباطی و تعاملی وب و فضای سایبر ۸۶
- ۸-۲. گفتمان سایبری ۹۰
- ۱-۸-۲. مطالعه گفتمان ۹۰
- ۲-۸-۲. مفهوم گفتمان ۹۱
- ۳-۸-۲. گونه‌های گفتمان‌ها ۹۶
- ۴-۸-۲. ویژگی‌های گفتمان سایبری ۹۷
- ۶-۸-۲. الگوهای تعامل گفتمانی در فضای سایبر ۹۸
- ۹-۲. پیشینه مطالعات در ایران و جهان ۱۰۲
- ۱-۹-۲. در جهان ۱۰۲
- ۲-۹-۲. در ایران ۱۱۲
- ۱۰-۲. رویکردها و نظریه‌های موجود درباره موضوع پژوهش ۱۱۴
- ۱-۱۰-۲. جمع‌بندی رویکردهای نظری ۱۳۴
- ۱۱-۲. نظریه‌پردازی و مدل مفهومی پژوهش ۱۳۵
- ۱-۱۱-۲. مدل پژوهش ۱۴۰

۱۴۲ فرضیه‌های پژوهش
۱۴۴ فصل سوم: روش پژوهش
۱۴۵ ۱-۳. نوع پژوهش و روش‌شناسی
۱۴۵ ۲-۳. فرایند پژوهش
۱۴۶ ۱-۲-۳. فرایند پژوهش در پیمایش
۱۵۸ ۲-۲-۳. ابزارهای پژوهش در پیمایش
۱۵۹ ۳-۲-۳. فرایند تحلیل محتوا
۱۷۲ ۴-۲-۳. ابزارهای پژوهش در تحلیل محتوا
۱۷۵ ۵-۲-۳. تحلیل و نظریه‌پردازی در تحلیل محتوا
۱۷۶ فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها
۱۷۶ ۱-۴. توصیف آماری نتایج پیمایش
۱۹۰ ۲-۴. توصیف آماری نتایج تحلیل محتوا
۲۰۲ ۳-۴. یافته‌های پژوهش:
۲۰۲ ۱-۳-۴. آزمون فرضیه‌های گروه «الف»:
۲۰۴ ۲-۳-۴. آزمون فرضیه‌های گروه «ب»:
۲۲۱ فصل پنجم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها
۲۲۱ ۱-۵. مقدمه
۲۲۲ ۲-۵. جمع‌بندی نتایج پژوهش:
۲۲۸ ۳-۵. بحث

۲۳۲	۴-۵. پیشنهاده‌ها
۲۳۵	۶-۵. تجربه‌ها و امتیازهای پژوهش
۲۳۸	۵-۵. محدودیت‌های پژوهش
۲۴۰	فهرست منابع
۲۵۵	پیوست‌ها
۲۵۵	۱- پرسشنامه پیمایش
۲۵۵	۲- دستورالعمل کدگذاری تحلیل محتوا

۱. فصل اول: کلیات

۱-۱. مقدمه

در نظر بسیاری از مردم، «رسانه نوین»^۱ یعنی هر آنچه مربوط به اینترنت، چندرسانه‌ایها، فرآورده‌های رایانه‌ای مانند لوح فشرده، بازیهای رایانه‌ای و واقعیت مجازی^۲ است. اما، آیا می‌توان تلویزیون دیجیتال، فیلمهای سه‌بعدی، تصاویر دیجیتالی دوربینهای عکاسی جدید، و مانند آن را نادیده گرفت و آنها را از جرگه «رسانه نوین» خارج ساخت؟ «مانویک»^۳ بر این باور است که هر آنچه با استفاده از رایانه تولید یا بازتولید و منتشر می‌شود در زمره رسانه نوین قرار می‌گیرد؛ چه انتشار آنها به شکل سایت وب باشد و چه خروجی چاپی. وی اشاره می‌کند که اگر ما بنا داریم اهمیت تأثیر «فرهنگ رایانه‌ای شدن» را درک کنیم باید پتانسیل همه این دستاوردهای رایانه‌ای را به عنوان یک «کل مؤثر در فرهنگ» مورد توجه قرار دهیم (Manovich, 2001:19-20).

کاستلز، در خصوص تأثیرات اجتماعی رسانه‌های نوین، قائل به این فرض است که میزان تأثیر فناوری‌های ارتباطی، تابعی از توان انتشار اطلاعات در سراسر ساختار اجتماعی است. هر چه این توان بیشتر و از سرعت بیشتری برخوردار باشد، انتظار می‌رود شدت و عمق تغییرات اجتماعی، به

¹ new media

² virtual reality

³ Lev Manovich

تناسب ساختارهای اجتماعی گوناگون جوامع بشری بیشتر باشد. وی در این زمینه توضیح می‌دهد که: فناوری به تنهایی مسیر جامعه را تعیین نمی‌کند. جامعه نیز مسیر تحولات فناوری را مشخص نمی‌سازد. زیرا عوامل بسیاری، از جمله خلاقیت فردی و کارآفرینی در فرایند کشف علمی و نوآوری در فناوری‌ها و کاربردهای اجتماعی آن دخالت دارند، به نحوی که نتیجه نهایی، به الگوی پیچیده‌ای از تعاملات بستگی دارد. فناوری اطلاعات در کشورهای مختلف، فرهنگ‌های متفاوت، سازمانهای متنوع، و برای اهداف گوناگون بکار گرفته شد (کاستلز، ۱۳۸۰: ۲۲ و ۳۳-۳۱).

اینترنت به عنوان یکی از مظاهر اصلی رسانه نوین، با ویژگی ایجاد ارتباط تعاملی و توانایی به اشتراک گذاری دیدگاهها و شبکه‌ای کردن روابط بین کاربران، شرایط نوینی را در تأثیرگذاری رسانه نوین بر عرصه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایجاد کرده است. گسترش روزافزون استفاده از اینترنت در جهان امروز، که به عنوان یکی از شاخص‌های پیشرفت تلقی شده است، نشانه ابعاد فراگیر و جایگاه این رسانه است.

اکنون، اینترنت، فضایی در امتداد فضای فیزیکی و واقعی زندگی ایجاد کرده است که نشانه‌های فراوانی از نقش آفرینی آن در عرصه اندیشه و رفتار کاربران مشاهده می‌شود. ما، این پدیده را به عنوان «فضای سایبر^۱» می‌شناسیم و از آن یاد می‌کنیم. این تلقی که فضای سایبر، کاملاً انتزاعی و با واقعیات زندگی روزمره بیگانه و بی‌ارتباط است، اعتبار خود را از دست داده است. فضای سایبر و زندگی واقعی در جهت تأثیر متقابل بر یکدیگرند، و شواهد موجود نیز همین نکته را اثبات می‌کند. اگرچه در زمینه عمق، گستره و میزان این تأثیر، جای بررسی و تأمل وجود دارد.

¹ cyber space

بدین سان، به سبب ویژگی‌های منحصر به فرد اینترنت، فضای تعامل و به اشتراک گذاری عقاید و نظرات، شکل‌گیری گفتمان‌ها، آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر است. شناخت ویژگی‌های گفتمانی فضای سایبر، یکی از نیازهای جدی مدیران فرهنگی و اجتماعی کشورها است. تأکید ما این است که این ضرورت، نباید صرفاً از منظر آسیب‌شناسانه باشد تا بتوان به یک دیدگاه علمی از واقعیت‌های فضای مجازی دست یافت.

۱-۲. بیان مسئله

فضای سایبر^۱، به عنوان مولود «تعامل انسان با فناوریهای اطلاعاتی و ارتباطی»، امکانات و الگوهای نوینی را برای تعاملات فکری و اندیشه‌ورزی فرا روی جوامع عصر کنونی قرار داده و بر آن تأثیر گذارده است (Gripenberg, 2005:2). تعامل انسان - رایانه^۲، ریشه در حوزه‌های اصلی مهندسی صنایع، عوامل انسانی و روانشناسی شناختی دارد که به توسعه کاربرپسند کردن فناوری اطلاعات تمرکز می‌کند. بطور سنتی، پژوهش پیرامون این موضع، بر جنبه فناوریانه روابط تأکید می‌کند (رایانه). اخیراً، سایر جنبه‌های سازمانی، اجتماعی، و زمینه‌های انسانی نیز مورد توجه قرار گرفته است. اکنون کمتر کسی است که بتواند به تعامل انسان - رایانه پردازد اما از جنبه‌های رفتاری، اجتماعی و فرهنگی این تعامل غفلت بورزد (Sarmiento, 2005:vii- viii). گرایش به پژوهش پیرامون تعامل انسان - ماشین^۳، به دوران جنگ جهانی دوم و تلاش برای افزایش کارآمدی سلاح‌ها باز می‌گردد. در سال ۱۹۴۹، «جامعه پژوهشی ارگونومیک‌ها»^۴ بنیان‌گذاری شد که به مطالعه

¹ cyberspace

² Human-computer interaction (HCI)

³ Human-Machine interaction (HMI)

⁴ Ergonomics Research Society

ویژگی‌های فیزیکی ماشین و سیستم‌ها، و تأثیر آن بر عملکرد کاربران می‌پردازد (Nanni, 2004). هدف ارگونومی یا مهندسی عوامل انسانی، ایجاد تناسب بین کار و انسان است. متخصصین ارگونومی با بهینه کردن تناسب بین انسان و سایر اجزای سیستم‌های کار، کارآیی انسان و سیستم‌ها را بهبود می‌بخشند.

موضوع تعامل انسان - رایانه، حوزه‌ای بین رشته‌ای است و دوسویه بودن رابطه انسان - رایانه، نیازمند دانش و مطالعه و دوجانبه (بعد فیزیکی و بعد رفتاری) این پدیده است. حوزه‌هایی که به موضوع تعامل انسان - رایانه می‌پردازند عبارتند از (Dix et al. 2004):

- روانشناسی و علوم شناختی، در زمینه ادراک کاربران، شناخت و مهارت‌های حل مسئله؛

- ارگونومی، در زمینه توانایی‌های فیزیکی کاربران؛

- جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی، برای درک زمینه‌های گسترش تعامل؛

- علوم رایانه و مهندسی، برای ساخت و ایجاد فناوری مورد نیاز؛

- طراحی گرافیک، در زمینه تولید رابط دیداری مناسب، برای تعامل انسان - رایانه.

نگرش مطالعات ارتباطی به مقوله تعامل انسان - رایانه، به فرایندها، ابزارها و پیامدهای آن توجه دارد.

این نگرش، می‌تواند از دو جهت مورد توجه باشد، نخست، تعامل انسان - رایانه به مفهوم مطالعه

نقش رایانه و فناوری‌های مرتبط با آن در فرایند ارتباط، دوم، نقش و تأثیر رایانه و شبکه‌های ارتباطی

رایانه‌ای در فراهم‌سازی زمینه‌های تعامل انسان - انسان است.

مفهوم فضای سایبر، به عنوان عرصه تعامل انسان - رایانه و انسان - انسان در شبکه اینترنت، می‌تواند با

رویکردهایی متفاوت مورد مطالعه قرار گیرد. نگرش فناورانه به فضای سایبر، به مؤلفه‌هایی چون

سخت‌افزار، نرم‌افزاری، کیفیت و کمیت انتقال داده‌ها و تعامل در شبکه می‌پردازد.

دپارتمان دفاعی ایلات متحده^۱ فضای سایبر را به مثابه قلمرو جهانی در محیط اطلاعاتی تعریف می کند که مرکب از شبکه همبسته زیرساختهای فناوری اطلاعات، شامل اینترنت، شبکه های ارتباطی راه دور، سیستم های رایانه ای، و پردازش گره های و کنترل کننده های تعبیه شده در آن است (Martin C. Libicki, 2009:6). در حالی که رویکرد روان شناسانه مقوله هایی چون فضای ذهنی، الگوی رفتاری انسان و رایانه، تخیل، هویت و شخصیت، مرز بین واقعیت و خیال و مانند آن توجه می کند (Suler, 2004). در دیدگاه جامعه شناسانه، تکاپوشناسی گروه ها، نظریه بازیگر- شبکه^۲، روابط درونی و اجتماعی، جماعت های آنلاین، شبکه های اجتماعی سایبر، و آثار اجتماعی تعامل انسان و رایانه در فضای سایبر حائز اهمیت است. همچنین، از دیدگاه مطالعات ارتباطی، فرایندهای ارتباطات، ابزارها و پیامدهای ارتباط مورد توجه قرار می گیرد.

پیدایش مفاهیم و پدیده هایی چون قدرت سایبری^۳، سایبورگ^۴، سایبر دموکراسی^۵، سایبر فمینیسم^۶، روانشناسی سایبر^۷، کافه سایبر^۸، روابط سایبری^۹، گفتمان سایبر^{۱۰} و سایبر پانک^{۱۱}، از پیامدهای ایفای نقش فناوری اطلاعات در شکل گیری فضای کنشگری نوین و تعامل «انسان- رایانه» و «انسان- انسان» است. در این فضا، موضوع ایجاد فضای کاملاً شخصی، به چالش کشیدن افکار و اندیشه ها،

¹ The Department of Defense (DoD)

² actor-network theory

³ Cyber Power

⁴ Cyborg

⁵ cyber democracy

⁶ cyber feminism

⁷ cyber psychology

⁸ cyber cafe

⁹ cyber relationships

¹⁰ cyber discourse

¹¹ cyber punk

نضج گرفتن پاره فرهنگهای مجازی، تعامل بین فرهنگی، و شکل گرفتن قواعد گفتمانی مبتنی بر ارزشهای فرهنگ سایبری مطرح است. هم‌چنین، این اعتقاد وجود دارد که فضای سایبر رابطه بین گفتمان‌ها و جنبش‌های اجتماعی را گسترش داده است (Atton, 2003).

براساس گزارش سال ۲۰۱۰ سایت «آمار جهانی اینترنت» تعداد کاربران ایرانی اینترنت از ۲۵۰۰۰۰ در سال ۲۰۰۰ به ۳۲۲۰۰۰۰۰ کاربر در سال ۲۰۰۹ رسیده است (Internet World Stats, 2010). با رشد آمار استفاده از اینترنت در ایران، کنشگران بیشتری در فضای سایبر به تعامل و اشتراک‌گذاری اندیشه‌ها و افکار خود می‌پردازند و موجب شکل‌گیری و رونق گفتمان‌هایی می‌شوند که ممکن است در امتداد گفتمان‌های فضای واقعی باشند، یا اساساً ویژگی‌ها و شرایط فضای سایبر، سبب پیدایش و رونق آنها شده باشد.

از آنجا که کیفیت و سطح تعامل «انسان-رایانه» و «انسان-انسان»، در فضای سایبر به ابزارهای ارتباطی برآمده از فناوری وابسته است، این پرسش‌ها قابل طرح است که: ابزارهای ارتباطی در ایجاد فضای تعامل، تبادل نظر، اشتراک‌گذاری، تولید محتوا، و روابط درون اجتماعات آنلاین چه جایگاهی دارند و آیا تنوع ابزارهای ارتباطی در اینترنت نقشی در تعامل‌های انسان-انسان، در فضای سایبر دارد؟ آیا کنشگری در چهارچوب گفتمان‌های موجود در فضای سایبر، متأثر از بکارگیری انواع ابزارهای ارتباطی هستند؟ ابزارهای ارتباطی اینترنت تا چه حد در انتشار و رواج الگوهای تعامل در فضای سایبری ایران نقش دارند؟ و هر یک از گونه‌های گفتمان به چه میزان متأثر از این ابزارها هستند؟ اطلاعات ما در این زمینه، چشم‌انداز روشنی را ارائه نمی‌دهد.

برداشت من این است که با توجه به متفاوت بودن زمینه شکل‌گیری گفتمان‌ها در فضای سایبر و سازوکارهای^۱ ویژه ارتباطی آن در بسط و تداوم گفتمان‌های سایبری ایران، ابعاد تأثیر اینترنت در شکل‌گیری، توسعه گفتمان در فضای سایبری ایران ناشناخته بوده و هویت و الگوهای این نوع گفتمان‌ها نیز ناشناخته مانده است و با فقدان تبیینی روشن از الگوهای تعامل در فضای گفتمان‌های سایبر ایران، در آینده نیز نمی‌توان سیر تحولات گفتمانی و تکوین آنها را در این محیط رصد کرد. در عین حال، به نظر می‌رسد، با توجه به نقشی که سازوکارها و ابزارهای ارتباطی در شکل‌گیری و رواج گفتمان‌های فضای سایبر دارند، تصویر روشنی از ابعاد کاربرد این سازوکارها و نقش آنها در فرایند گفتمان‌سازی فضای سایبر ایران وجود ندارد. پژوهش‌های معدود انجام شده (Kelly & Etling, 2008) نیز از چنین زاویه‌ای به موضوع پرداخته‌اند و صرفاً به «تجسمی کردن»^۲ آرایش و صف‌بندی کنشگران در فضاها گفتمانی پرداخته‌اند. به ویژه آن‌که، از دیدگاه علوم ارتباطات و با تکیه بر نظریه‌های قابل طرح در این حوزه، کمتر به این مقوله پرداخته شده است.

این پژوهش، به دنبال پر کردن بخشی از خلأ اطلاعاتی موجود، در زمینه تعامل و الگوهای تعامل در درون گفتمان‌های سایبری ایران است. این مهم، با رصد کردن نقش سازوکارها و ابزارهای ارتباطی که فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی در بستر اینترنت فراهم نموده است، مانند شبکه‌های اجتماعی و وبلاگها، میسر می‌شود. ما، نقش سازوکارهای ارتباطی اینترنت، به عنوان مجموعه‌ای از ابزارهای ایجادکننده فضای تعامل، بر الگوهای کنش ارتباطی مورد توجه قرار خواهیم داد. هم‌چنین بطور مشخص، نشان خواهیم داد که الگوهای «کنشگری»، «بیانی»، «دسترسی»،

¹ mechanism

² visualizing

«تولید محتوا»، «انتشار/رواج» و «گونه‌های گفتمان» فضای سایبر ایران تا چه حد تحت تأثیر ابزارهای ارتباطی مورد استفاده کنشگران فضای سایبر است.

۱-۳. ضرورت پژوهش

با توجه به سوابق و نظریه‌های مطرح شده، انجام این پژوهش به دلایل زیر اهمیت و ضرورت دارد:

۱- پژوهش‌های علمی انجام گرفته درباره رسانه‌های نوین به ویژه محورهایی چون «اینترنت»، «فضای سایبر»، «شبکه‌های اجتماعی فضای سایبر» و «گفتمان‌های آنلاین» در سطح جهان، به تناسب ابعاد فراگیر و تأثیرگذار رسانه نوین اینترنت، از نظر کمی فقیر است و اندیشمندانی چون کاستلز در آثارشان همواره بر این نارسایی تأکید کرده‌اند. نگارنده در بررسی پیشینه این پژوهش - علی‌رغم گذشت حدود ده سال از سخن کاستلز - به وجود این نارسایی و ضرورت تولید ادبیات در این حوزه واقف گردید. به ویژه آنکه در حوزه فضای سایبر ایران، جز بررسی که با رویکرد سیاسی، توسط کلی و بروس درباره وبلاگستان فارسی^۱ انجام گرفته است، مطالعه علمی درخور اهمیتی انجام نگرفته است. (ما، در پیشینه پژوهش بدین موضوع بیشتر خواهیم پرداخت). در حوزه گفتمان‌های فضای سایبر نیز وضع به همین گونه است. از این رو، ضرورت تولید ادبیات در این زمینه و ایجاد زمینه مناسب برای مطالعه بیشتر پدیده فضای سایبر ایران و حوزه‌های گفتمانی متنوع آن، یک نیاز مبرم جامعه علمی کشور است.

۲- به استناد منابع موجود و در دسترس، گفتمان‌های فضای سایبر ایران، وضعیتی ناشناخته دارند؛ هم از لحاظ بسترهایی که گفتمان‌ها در آنها جریان دارند، و هم از نظر ماهیت این گفتمان‌ها. پدیده

¹ Persian blogosphere

شبکه‌های اجتماعی که به نظر می‌رسد یکی از خاستگاه‌های شکل‌گیری گفتمان‌ها باشند، در پژوهش‌های علمی حوزه ارتباطات کمتر مورد توجه قرار گرفته است و نقش آنها به عنوان یک پدیده که منشاء آن رسانه نوین است، کاملاً روشن نیست. انجام پژوهشی که بتواند نقش و جایگاه این پدیده‌ها را تبیین کند، به لحاظ شناخت ابعاد اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شبکه‌های اجتماعی و وبلاگستان و در نهایت، فضای سایبری ایران ضرورت و اهمیت دارد.

۳- همچنان که داشتن تحلیل کلی از فضای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کشور، سخت مورد توجه مدیران و سیاستگذاران کشور است، شناخت فضای کلی فضای سایبر کشور نیز، به عنوان پدیده‌ای که قدرت تأثیرگذاری بر شهروندان را دارد، امری حتمی و ضروری است. یکی از ابعاد شناخت تأثیر فضای سایبر بر زندگی واقعی شهروندان، تبیین محتوایی است که در گفتمان‌های محیط سایبر جریان دارد. این پژوهش با تأکید بر شناخت الگوهای گفتمانی موجود در فضای سایبر، در صدد صورت‌بندی این محتوا و شناخت الگوهای آن است.

بر این اساس، برای تدقیق و تحدید حوزه پژوهش، در چهارچوب محورهای مشخص، تلاش می‌شود در فرایند پژوهش به پاسخهای علمی و مرتبط دست یابیم:

- شناخت اینترنت به عنوان رسانه اجتماعی^۱ و سازوکارهای ارتباطی آن؛

- شناخت نقش وب^۲ در توسعه شبکه‌های وبلاگی و شبکه‌های اجتماعی در فضای سایبر؛

- شناخت فضای فرهنگی اینترنت (فرهنگ سایبر)؛

- شناخت ویژگی‌های گفتمان فضای سایبر؛

¹ social media

² web 2.

- شناخت الگوهای تعامل و کنش ارتباطی در فضای سایبری ایران؛

- تبیین نقش سازوکارها و ابزارهای ارتباطی فضای سایبر در شکل‌گیری / تغییر الگوهای تعاملی فضای سایبری ایران؛

با تکیه بر صورت‌بندی فرضیه‌هایی که بتواند ما را در یافتن پاسخ رهنمون باشد و نیز، با استفاده از تکنیک‌های مرتبط و مناسب برای گردآوری و تحلیل داده‌ها، مطالعه‌ی محورهای گفته شده را در دستور کار قرار خواهیم داد.

۱-۴. هدف

این پژوهش به دنبال مطالعه‌ی رابطه‌ی بین الگوهای تعامل در فضاهای گفتمانی (شبکه‌های اجتماعی و وبلاگستان) محیط سایبر ایران، و استفاده از ابزارهای ارتباطی مانند ایمیل، چت، انجمن‌های گفتگو، پیوندزنی، سیستم پیام فوری، و سیستم ثبت کامنت است. در فرایند پژوهش، نشان داده خواهد شد که آیا سطح، کیفیت، و الگوی تعامل در فضای سایبر ایران تحت تأثیر ابزار ارتباطی مورد استفاده کنشگران است یا خیر؟ به بیان دیگر، هدف این پژوهش، کشف وجود رابطه بین استفاده از سازوکارهای ارتباطی اینترنت، و شکل‌گیری الگوهای دسترسی، کنشگری، بیانی، تولید محتوا، شفافیت، و انتشار (بسط) گفتمان‌های موجود در فضای سایبری ایران، شامل وبلاگستان فارسی و شبکه‌های اجتماعی است.

هدف فرعی این پژوهش، گونه‌شناسی گفتمان‌های موجود در فضای سایبری ایران (وبلاگستان فارسی و شبکه‌های اجتماعی)، از جنبه‌ی پایداری- ناپایداری، وابستگی- استقلال، و گونه‌های موضوعی آنها است.

۱-۵. پرسشهای اساسی پژوهش

پرسشهای اصلی این پژوهش با تمرکز بر محورهای شکل‌گیری، ترویج، الگوهای کنشگری و گونه‌های گفتمان‌های فضای سایبری ایران، بدین‌قرار است:

۱-۴-۱. پرسش نخست: به کارگیری ابزارهای اینترنت، چه تأثیری در الگوهای کنشگری در محیط گفتمان‌های سایبری دارد؟

۱-۴-۲. پرسش دوم: به کارگیری سازوکارها اینترنت، چه تأثیری در شفافیت فضای گفتمان‌های سایبری دارد؟

۱-۴-۳. پرسش سوم: به کارگیری سازوکارها ارتباطی اینترنت، چه الگوی ویژه‌ای را برای دسترسی به گفتمان‌ها، در فضای سایبر پدید آورده است؟

۱-۴-۴. پرسش چهارم: کاربرد سازوکارها ارتباطی اینترنت، چه تأثیری در الگوی بیانی گفتمان‌های فضای سایبر دارد؟

۱-۴-۵. پرسش پنجم: به کارگیری سازوکارها ارتباطی اینترنت، چه تأثیری در الگوی تولید محتوای گفتمان‌های سایبری ایران دارد؟

۱-۴-۶. پرسش ششم: به کارگیری سازوکارها ارتباطی اینترنت، چه تأثیری در الگوی انتشار (ترویج) گفتمان‌های سایبری ایران دارد؟

۱-۴-۷. پرسش هفتم: آیا گونه‌های گفتمان‌های سایبری ایران، متأثر از نوع ابزارهای ارتباطی اینترنت است؟